

Розрив Війська Запорозького з царем на початку 1660-х рр. Аспекти військові та політичні

Зрив Гадяцької угоди 1658 р. між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою та наступне за цим укладення українсько-російської угоди в Переяславі в жовтні 1659 р. зумовили ситуацію, за якої, незважаючи на доволі відчутну воєнну поразку Москви під Конотопом влітку цього ж року, ініціатива в боротьбі за Україну знову перейшла до рук царського уряду.

Перегрупуванню політичних сил у регіоні сприяла ще й та обставина, що від активних дій у Східній Європі на деякий час усунулося кримське керівництво. За наказом Високої Порти наприкінці літа — початку осені 1659 р. більша частина Орди під орудою калги-султана Газі Гірея перебувала на землях придунайських князівств, правителі яких, на думку офіційного Стамбула, значно перевищили свої прерогативи, передовсім у зовнішньополітичній сфері. За таких обставин український напрямок зовнішньополітичної діяльності ханського уряду на деякий час втрачає значення пріоритетного. На момент приходу до влади Юрія Хмельницького в Мехмеда IV Гірея не було достатньо сил для того, щоб спробувати якимось чином істотно вплинути на ситуацію в козацькій Україні, а тому офіційний Бахчисарай у справі зміни керівництва Війська Запорозького зайняв очікувальну позицію²⁵¹.

Вочевидь, не останню роль при цьому відігравав і характер тієї ситуації, яка склалася в Гетьманаті після проголошення

Юрія новим володарем гетьманської булави, а також відсутність чітких заяв нового уряду про пріоритетні напрями його зовнішньо-політичної діяльності. Адже гетьманське оточення чи не бажало передчасно розкривати своїх карт, чи тривалий час не могло визначитися зі своїми пріоритетами. Але, як би там не було, впродовж вересня — жовтня 1659 р. Військо Запорозьке проводить щодо Криму політику акцентованої дружельюбності. Так, тільки-но гетьманська булава потрапила до рук Ю. Хмельницького, як він зразу ж відправив до Бахчисараю свого посланця — якогось сотника Уманського полку, доручивши йому переконати ханський двір у тому, що “Військо Запорозьке у вірнім підданстві (королеві польському. — *В. Г.*) хоче залишитися, з ханом [...] згідно присяги буде тримати приязнь, на кожного неприятеля [...] короля і хана [...], а особливо на москаля...”²⁵². Принаймні саме таким чином змальовував ситуацію экс-гетьман І. Виговський. Опосередкованим підтвердженням цього слугує зміст листа Мехмеда IV Гірея до Ю. Хмельницького, в якому він схилив новообраного гетьмана до “...миру з польським королем як своїм паном давнім...”²⁵³, водночас обіцяючи вплинути на турецького султана, аби той надав допомогу Війську Запорозькому в боротьбі з Москвою, а також добиватися військової допомоги козакам і від польського керівництва²⁵⁴.

Докорінних змін зазнає кримська політика в Україні після отримання звістки про умови українсько-російського примирення. Згідно з твердженням І. Виговського, після того, як кримський хан отримав від экс-гетьмана правдиву інформацію, зокрема, про “нову козацьку ребелію” супроти польського короля та повернення Війська Запорозького в підданство до московського царя, Мехмед IV Гірей негайно віддав наказ Орді про підготовку до нового походу в Україну та закликав до участі в ньому польське командування, наголошуючи на тому, що вирушати потрібно негайно: “...якщо зараз з тим неприятелем до зими не вчинимо розправи, труднощі великі [...] очікують з тим навесні...”²⁵⁵.

На щастя для української сторони, польське командування не зуміло оперативного відреагувати на заклики хана і восени 1659 р. на землі Козацького Гетьманату вторглися лише незначні загони орди та польських коронних військ. Вони, хоч і в черговий раз спустошили Поділля та Волинь, але не вплинули на ситуацію загалом.

Позиції Москви в суперечці з Річчю Посполитою та Кримським ханством за домінування в регіоні на кінець 1659 — початок 1660 рр. суттєво зміцнювалися ще й завдяки тому, що саме російським, а не польським дипломатам вдалося першими вийти з війни зі Швецією і тим самим забезпечити своєму військовому командуванню сприятливі умови для перегрупування сил і зосередження їх на головному, і тепер єдиному, фронті — фронті боротьби за Україну.

За такого розкладу політичних сил у регіоні на засіданнях російсько-польської комісії, призначеної на квітень 1660 р. в Борисові, позиція російської дипломатії була значно сильнішою, і вона могла собі дозволити поставити перед польськими та литовськими комісарами далекосяжні вимоги щодо значних територіальних поступок, а саме: визнання за царем "...Малую Русь і Волинь і Поділ, а польському королю в ту Малую Русь і Волинь і Поділ, де великого государя Війська Запорозького люди, в міста і повіти не вступатися на вічні часи. А бути тій Малій Росії і Волині і Поділлю царської величності до Московської держави по річку Буг на віки"²⁵⁶. Під зверхність московського монарха повинні були перейти міста Кам'янець-Подільський і Брест-Литовський. Причому як попередню вимогу царські уповноважені ставили питання про визнання за Олексієм Михайловичем титулів самодержця Білої і Малої Росії²⁵⁷.

Варто зазначити, що на початок 1660 р., незважаючи на перехоплення Москвою стратегічної ініціативи в боротьбі за Україну, її перевага над супротивною стороною не була настільки очевидною, аби можна було з впевненістю прогнозувати кінцеві результати цієї боротьби. Ні керівництво Речі Посполитої, ні керівництво Кримського ханства не хотіли визнавати перевагу Москви, відчуваючи в собі ще достатньо сил для того, аби переломити хід протиборства на свою користь. Неабияку роль при цьому відігравала й та обставина, що і в середовищі української еліти на той час не було єдності щодо політичної орієнтації Війська Запорозького. Грубий диктат М. О. Трубецького восени 1659 р. змусив Ю. Хмельницького та його оточення піти на значні поступки російській стороні шляхом втрати значної частини владних прерогатив, але, як і можна було прогнозувати, не сприяв стабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні та зростанню в козацькому середовищі промосковських настроїв. Навпаки, згідно з твердженням Самійла Величка, Ю. Хмельницький за виявлену в Переяславі поступливість у питанні "...премененія в неких клавзулах пактов отеческих (тобто Московських статей 1654 р. — *В. Г.*) Переяславськими, а особливе взглядом новаго придатку в тех пактах [...] всегда от старшины и полковников был поносимый и стужаемый..."²⁵⁸.

Наприкінці року оточення гетьмана спробувало виправити становище, відправивши до Москви представницьке посольство на чолі з полковниками Андрієм Одинцем і Петром Дорошенком²⁵⁹. Посольство мало поставити перед урядом Олексія Михайловича вимогу про денонсацію цілої низки положень угоди 1659 р., які обмежували владні прерогативи гетьмана та козацької старшини. Зокрема, послі повинні були вимагати царського указу про виведення воевод із залогами ратних людей з усіх українських міст, за винятком Києва і Переяслава; поновлення попередніх прерогатив гетьманської влади, в тому числі й права на ведення зовнішньополітич-

ної діяльності; застереження обов'язкової участі української делегації на переговорах російських дипломатів з польськими комісарами; скасування положень про підпорядкування Київської митрополії московському патріархові; ліквідації судового імунітету, наданого "...проти давнього звичаю військового..." тим козацьким старшинам, які засвідчили свою відданість цареві; натомість, проголошення амністії Данилові Виговському, Іванові Нечаю, Григорію Лесницькому, Григорію Гуляницькому, Самійлові Богдановичу (Зарудному), Федору Лободі, Антонові Ждановичу та іншим старшинам, які активно співпрацювали з гетьманом Іваном Виговським, тощо²⁶⁰.

Проте Московські переговори 1660 р. для української сторони насправді завершилися провально: на більшість порушених гетьманським урядом апеляцій щодо перегляду зафіксованих у Переяславському договорі 1659 р. норм було отримано негативні резолюції царя: "...бути так, як написано..."²⁶¹.

Непоступливість уряду Олексія Михайловича, що, ймовірно, впливала з переоцінки власних позицій в Україні, провокувала загострення політичної боротьби серед козацької еліти. Адже незважаючи на досить щедрі винагороди прибічникам царя²⁶², промосковські настрої не стали домінуючими в козацькому середовищі. Недаремно ж ще восени 1659 р., тільки-но князь М. О. Трубецькой по завершенні переговорів у Переяславі збирався повертатися до Москви, місцевий полковник, один з організаторів і активний учасник повстання проти І. Виговського Тиміш Цицюра звернувся до нього з проханням, щоб той розпорядився прислати до Переяслава, Чернігова та Ніжина додаткові контингенти ратних людей, оскільки тієї кількості, яка щойно була визначена умовами угоди 1659 р., на його думку, було явно замало для гарантування в краї спокою²⁶³. Трохи згодом, у грудні 1659 р., в листі до думного дяка Алмаза Іванова Т. Цицюра скаржився, що має багато ворогів серед козацької старшини з найближчого оточення Ю. Хмельницького і причиною цього є ніщо інше, як його вірна служба московському монархові²⁶⁴.

З інших відомостей стає зрозумілим, що антимосковську партію при гетьманському дворі очолюють прибічники экс-гетьмана І. Виговського — колишній генеральний суддя Григорій Лесницький та колишній полковник ніжинський Григорій Гуляницький. В той час, як на чолі промосковськи налаштованої старшини виступає соратник Б. Хмельницького — генеральний осавул Іван Ковалевський, котрий перед тим (ще за життя Богдана на початку літа 1657 р.), згідно з донесенням царських послів, виступав "развратно и шумно" проти Москви²⁶⁵, а вже за гетьманства Виговського змінив свою політичну орієнтацію кардинальним чином, пов'язавши свою долю з Москвою²⁶⁶.

Керівництво Речі Посполитої, довідавшись про сильне невдоволення козацької старшини умовами Переяславського договору з царем 1659 р. і відправку до Москви посольства на чолі з А. Одинцем і П. Дорошенком, вдається ще до одної спроби повернути Військо Запорозьке в підданство королю політичними засобами. З цією метою в Україну відправляють волинського каштеляна С. К. Беневського, аби він спробував повторити свій успіх дворічної давності.

Не наважуючись їхати до Чигирини особисто, Беневський відправив на зустріч з Ю. Хмельницьким спочатку свого посильного Селецького. Реляція Селецького про перебіг і результати подорожі в Україну (до Чигирини прибув 2 січня 1660 р.) містить чимало цікавого про суспільно-політичні настрої у Війську Запорозькому та прагнення козацьких еліт, а тому заслуговує на те, аби зупинитися на її розгляді детальніше. Зокрема, посильний інформував волинського каштеляна про те, що полковники (уманський М. Ханенко і миргородський Г. Лесницький²⁶⁷), а також інша козацька старшина, яку він зустрів поблизу Бара, радо зустріли звістку про готовність польського короля укласти мир з Військом Запорозьким і супроводжували гінця до Чигирини, аби там скликати козацьку раду й розглянути надіслані С. К. Беневським пропозиції²⁶⁸.

По прибутті Селецького до гетьманської резиденції там відбулася старшинська рада, учасники якої нібито одностайно висловилися за переговори з королем і повернення Війська Запорозького під його зверхність. Лише один І. Ковалевський вперто тримався промосковської орієнтації. Але саме останній, як вдалося згодом з'ясувати польському посланцеві на основі власних спостережень і заяв Ю. Хмельницького, на кінець 1659 — початок 1660 рр. мав найбільший вплив на вирішення політичних справ у козацькій Україні. Так, під час таємної зустрічі Селецького з гетьманом той з розпачем говорив: "... бачиш, що я нічим не керую, а той зраїця Ковалевський, він пише, він публікує, він дейнеків бунтує, до царя посилає..."²⁶⁹.

На зворотному шляху з Чигирини посланця С. К. Беневського знову радо вітали на Правобережжі. Зокрема, в Умані на влаштованому в його честь Г. Лесницьким банкеті старшина не лише виголошувала тости за здоров'я короля та встановлення міцного миру з Річчю Посполитою, а й через нього засвідчувала перед волинським каштеляном свою зичливість королю та обіцяла в разі польського наступу негайно визнати себе його підданою. В адресованому ж С. К. Беневському листі уманського полковника М. Ханенка повідомлялось про незгоду, що панувала як серед самих козаків, так і між козаками та москалями. Зокрема, полковник вказував на "велику немилість, неприязнь і ворожнечу", яка встановилася між козаками "задніпровськими" та "цьогобічними". Крім того, серед

самих задніпровців, за інформацією М. Ханенка, також шириться невдоволення Переяславською радою 1659 р., багато з них нарікає на Т. Цицюру за те, що він їх "...не туди завів..."²⁷⁰.

Аналізуючи розклад сил, що склався на початок 1660 р. у Війську Запорозькому, полковник стверджував, що Москви наразі тримається саме лише "гультайство дейнецьке", більшість же козаків, у тому числі і він сам, бажають бути під владою свого "природного пана" — польського короля, а ще є чимало козаків, що прагнуть татарської приязні, яку збираються досягти через мультянського та волоського господарів. За підрахунками М. Ханенка, царських вояків на Правобережжі на той час було не більше трьох тисяч, причому "...голих, босих, роздягнутих, голодних...", вони "...на міста гвалтом напірають, але їх козаки гвалтом пускати не хочуть..."²⁷¹.

Отримавши від свого посланця такі доволі суперечливі, але загалом обнадійливі для польської сторони новини, С.К. Беневський особисто так і не наважився їхати в козацьку Україну²⁷², а звернувся до гетьмана та старшини Війська Запорозького з листом, у якому палко переконував їх у неминучій потребі розриву з царем, акцентуючи при цьому увагу на деспотизмі московської монархії та ілюструючи свою думку свіжим прикладом жорстокої розправи москалів з полковником Д. Виговським. Звертаючись особисто до І. Ковалевського, каштелян нагадував йому, що саме він, а не хто інший, схилив гетьмана Б. Хмельницького до миру з Коронаю (очевидно, під час першого візиту С. К. Беневського в гетьманську Україну навесні 1657 р.). Розвіюючи сумніви козаків щодо воєнної спроможності Речі Посполитої, польський дипломат наголошував на тому, що Польща, яка навіть в оточенні ворогів успішно себе захищала в минулі роки, нині, коли (як стверджував С. К. Беневський) зі шведами підписала мир і шведське військо до польського короля на службу перейшло, коли вся шляхта солідарна, коли кримський хан королеві на допомогу Орду присилає, — могутня як ніколи раніше. А тому пропозиції стосовно укладення миру, з якими Ян Казимир звернувся до Війська Запорозького, волинський каштелян просив трактувати не як свідчення слабкості короля та Речі Посполитої, а, навпаки, їхньої сили і доброї волі.

Проте, незважаючи на пишномовність звернення С. К. Беневського, щедро здобреного серед іншого і свідомими інсинуаціями²⁷³, результативність акції волинського каштеляна виявилася мізерною. У доволі розлогому листі у відповідь, датованому 5 лютого 1660 р., Юрій Хмельницький аргументовано і в досить категоричній формі спростовував звинувачення польської сторони в тому, що провина за порушення миру між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким лежить винятково на керівництві останнього. Зокрема, гетьман наголошував на тому, що відсутність реальної вій-

ськової допомоги Речі Посполитої в умовах масованого наступу царських військ на Чернігів, Ніжин, Переяслав і змусила козаків порвати з королем. Торкаючись політичних аспектів зриву Гадяцької угоди 1658 р., Ю. Хмельницький стверджував, що при її ратифікації на вальному сеймі у Варшаві навесні 1659 р. були присутніми уповноважені представники не всього Війська Запорозького, а лише тогочасного гетьмана І. Виговського, які й вимагали для нього "...князівство, воєводство і гетьманство до смерті, а Війську Запорозькому вільності якись мальовані..."²⁷⁴. Саме у відсутності забезпечення козацьких вільностей²⁷⁵ гетьман вбачав причину краху гадяцьких домовленостей. Адже король задовольнив своєю ласкою "...тих, котрі сторону Івана Виговського тримали...", а не всього Війська Запорозького.

Як можна зробити висновок з уривка листа, особливо вразливим місцем угоди було ігнорування нею інтересів козаків Лівобережної України (тобто, в переважній більшості козаків-неофітів, або тих, що осіли там у роки революції в магнатських латифундіях чи шляхетських маєтностях); "...ми без тієї сторони Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона — без нас". Крім того, Ю. Хмельницький звертав увагу і на той факт, що його попередник, обіймаючи гетьманство, "...задніпровським козакам немилість свою виявив і тим самим схилив їх до царської величності..."²⁷⁶. Завершувався ж лист пропозицією польській стороні провадити переговори з царем, а не з ними, "...оскільки ми цілком його царській милості [...] є зичливими і вірними підданими. На чому його царська милість пан наш з вами милостивим панством домовляться, тим задовольнимися..."

Не досягнувши успіху на дипломатичному поприщі, 24 травня 1660 р. у Варшаві король скликав представницьку воєнну раду, на якій було розроблено стратегічний план ведення війни проти Росії як на теренах Великого князівства Литовського, куди спрямовувалися війська литовського гетьмана Павла Сапєги та воєводи руського Стефана Чарнецького, так і в Україні, де мав діяти коронний гетьман Станіслав Потоцький ("Ревера") спільно з кримськими ордами. Польного гетьмана коронного Єжи Любомирського з частиною військ планувалося залишити в резерві.

Для керівництва Речі Посполитої досить потужним стимулом до активізації війни з Москвою і Військом Запорозьким виступали позиції офіційних Бахчисарая та Стамбула. Як зазначав з цього приводу коронний гетьман С. Потоцький у листі до комісарів на переговорах у Борисові, кримський хан "...обіцяє прийти на допомогу з усіма силами і з турецькою допомогою...", але як тільки Варшава укладе мир з Москвою, "...всі фурії — і турецька, і татарська — невідмінно на нас накинуться...". З чого гетьман робить цілком логічний висновок: "Я бажав би цього миру [з Москвою], але якщо за ним турецька війна повинна виникнути, тоді необхідно добре обміркувати..."²⁷⁷.

За таких умов, коли ідея війни як засобу розв'язання конфлікту стає домінуючою в громадській opinio Корони Польської, а міжнародні умови вперше від середини 1650-х рр. дають змогу зосередити всі мілітарні зусилля республіки для боротьби лише на одному східному фронті, 2 липня 1660 р. коронний канцлер М. Пражмовський надсилає польським комісарам до Борисова інструкцію, відповідно до якої вони повинні були негайно зірвати переговори з російською стороною, якщо та й надалі наполягатиме на визнанні за царем України та Білорусі²⁷⁸.

У липні 1660 р. в Україну вступає 40-тисячна татарська орда, а перед тим, ще 28 червня 1660 р. (тобто до того, як у Варшаві ухвалили остаточне рішення про зрив переговорів з Москвою), польсько-литовські війська під командою С. Чарнецького та П. Сапєги завдали нищівної поразки царським військам на чолі з воєводою князем І. Хованським під Ляховичами. Ляховицька перемога започаткувала стратегічний перелом у веденні війни на теренах Білорусі, давши можливість литовському командуванню перехопити стратегічну ініціативу до своїх рук. Для того, щоб взяти реванш за поразку, отриману від польсько-литовських військ на білоруських землях, російське командування вирішує провести широкомасштабний наступ в Україні. Український театр бойових дій знову стає пріоритетним у російсько-польських змаганнях, а відтак перед козацькою елітою в черговий раз надзвичайно гостро постає питання зовнішньополітичної орієнтації — на боці Москви чи Варшави досягати задоволення своїх політичних і соціальних потреб.

План стратегічних дій, ухвалений на скликаній в середині липня В. Б. Шереметєвим поблизу Василькова воєнній раді, передбачав поділ козацького війська на дві великі частини. Одна з них, на чолі з наказним гетьманом переяславським полковником Тимошем Цицюрою спільно з військами В. Б. Шереметєва виступала проти поляків у західному напрямі, а друга під командою гетьмана Ю. Хмельницького повинна була захищати південний фланг і тил головних сил від нападу кримських орд, а також перешкоджати об'єднанню татар з коронною армією. Згідно з повідомленням Ю. Хмельницького цареві, разом з Т. Цицюрою в похід виступило 11 лівобережних полків; під командою київського воєводи було близько 60 тисяч ратників²⁷⁹. Ніжинський і Прилуцький полки на чолі з наказним гетьманом ніжинським полковником Василем Золотаренком вирушили на північ і на білоруських землях вони мали об'єднатися з російськими військами на чолі з воєводою князем Ю. О. Долгоруковим. У тому випадку, коли до воєводи "...на схід пройти не можна...", В. Золотаренко мусив би йти "...на литовські міста — на Гомоль, на Річицю, а Березину переходити їм під Бобруйськом..."²⁸⁰. Ще два козацькі полки (Канівський і Черкаський) відправлялися на Запорожжя, аби спільно з кошовим отаманом, у

розпорядженні якого перебувало близько 10 тис. запорожців та 5 тис. “охотників” І. Сірка, за відповідним гетьманським наказом “...промисел чинити над татарами”²⁸¹.

Таким чином стратегічний задум російсько-українського командування, ухвалений влітку 1660 р., був покликаний уберегти ситуацію від будь-яких несподіванок як з південного напрямку — від можливого вторгнення союзних Речі Посполитій татарських орд, так і з північного — від литовського війська та дивізії коронного війська руського воєводи С. Чарнецького. Водночас надмірне дроблення Війська Запорозького послаблювало головне угруповання на чолі з В. Б. Шереметєвим та Т. Цицюрою, а також не гарантувало успіх армії Ю. Хмельницького на випадок зіткнення зі значними силами кримського хана. Не даремно ж український гетьман порушував перед царем клопотання з приводу присилання в Україну “...замість Шереметева іншого боярина з раттю, оскільки Василь Борисович Шереметєв пішов проти ляхів, а тут потрібно, щоб було з нами кому проти кримського хана стояти...”²⁸².

Крім того, дослідники звертають увагу на обраний командуванням принцип поділу Війська Запорозького, який, вочевидь, став наслідком певних негативних політичних процесів, що мали на той час місце в козацькому середовищі та взаєминах з російською стороною²⁸³. А вже розподіл полків за регіональною ознакою, по-перше, міг відбивати факт політичного протистояння між правобережними й лівобережними старшинами, а по-друге, вказував на недовіру московського командування до правобережного козацтва.

Варто також звернути увагу і на той факт, що призначення головнокомандуючим царськими військами боярина Шереметева не сприяло зміцненню довіри між українським і російським командуванням. Останній був добре відомим козакам ще з часів збройного українсько-російського протистояння на білоруських землях, коли за його наказом, на той час воєводи борисовського, царські ратники “...з арматою на місця і села, де козаки своє помешкання мали [...] найджали, козаків хапали і деяких в ув’язненні тримали, а інших невідомо куди дівали...”²⁸⁴.

Але, на наш погляд, очевидним є те, що охолодження українсько-російських взаємин не фокусувалося лише на особі одного В. Б. Шереметева. Керівництво Війська Запорозького було ображене на уряд Олексія Михайловича за його непоступливість у справі пом’якшення умов Переяславських статей 1659 р. Крім того, оточення царя не вважало за доцільне демонструвати хоч би позірну приязнь і повагу до молодого козацького зверхника. З кінця 1659 р. Юрій кілька разів письмово звертається до дяків Посольського приказу та особисто Олексія Михайловича з проханням про звільнення колишнього білоруського полковника Івана Нечая, його брата

Юрія, а також деяких інших козацьких старшин, взятих за різних обставин у полон і утримуваних в ув'язненні на території Російської держави, обіцяючи при цьому взяти їх "...на сумнене и шлюбуем, же до конца житія своего посполу со мною неотмінными будут zostавати поддаными вашему царскому пресвітлому величеству..."²⁸⁵. Але кожного разу офіційна Москва зберігає олімпійський спокій і не реагує на клопотання гетьмана.

Вирушаючи в похід проти татар і поляків, Ю. Хмельницький 15 липня (с. с.) 1660 р. відправляє до Москви чергове прохання про звільнення бранців. Причому, на відміну від попередніх, цього разу звернення гетьмана було сформульоване в досить рішучому тоні: "...так многожды о Иване Нечае [...] до вашего царского пресветлого величества писал, а никогда не могу счастливым быти, чтоб получить желаемое; чаю, то писанье мое до рук вашего пресветлого величества не доходило, или также верными и желательными услугами моими на особную милость [...] заслужити не могу..."²⁸⁶. Відповідь Олексія Михайловича також була доволі відвертою й різкою. В грамоті від 31 серпня (с. с.) 1660 р. московський монарх, перерахувавши всі вчинені І. Нечаєм "провини і злочини", в тому числі й "найголовнішу" з них — "...нам, великому государю [...], изменил и полскому Яну Казимеру королю присягнул...", відмовлявся випустити на волю козацького полковника і гетьманського свояка до тих пір, поки не завершиться війна з Річчю Посполитою, оскільки той "...по присязі своїй [...] польському королю [...] почне бажати всякого добра, а нам, великому государю, і вам, всьому Війську Запорозькому, шукати почне всякого зла"²⁸⁷.

Причому в даному випадку ображеним Москвою міг себе вважати не один лише Ю. Хмельницький. З невідомих нам причин уряд Олексія Михайловича не подбав навіть про те, щоб якимось чином заохотити до вірної служби й одного з найвпливовіших на той час лідерів промосковськи налаштованої козацької еліти — перяславського полковника Т. Цицюру, який у виправі 1660 р. очолив лівобережні полки. Напередодні виступу в похід, покликаючись на свою вірну службу цареві та виняткові заслуги в поверненні України під його зверхність восени 1659 р., Т. Цицюра клопотався перед Москвою про передачу йому у власність маєтностей, якими володів перед тим на білоруських землях І. Нечай. Однак уряд Олексія Михайловича повністю проігнорував прохання старшини, навіть не переобтяживши себе поясненнями причин відмови²⁸⁸. А такою причиною, вочевидь, були не стільки недовіра чи сумніви стосовно лояльності конкретного старшини, скільки тверде переконання в небажанні козацького проникнення на білоруські землі взагалі. Але, як би там не було, образливі для наказного гетьмана дії московського керівництва були вельми несвоєчасними.

Не подбавши належною мірою про поліпшення політичного клімату в козацькій Україні, Москва неприпустимо довго затягувала в часі і початок воєнного виступу на захід, зірвавши тим самим реалізацію стратегічного плану, ухваленого під Васильковом. Так, у похід В. Б. Шереметєв вирушив лише на початку вересня 1660 р., тоді як ще в червні Кримський калга з частиною орд вирушив до Белгорода на об'єднання з нураддин-султаном, аби разом іти “на черкаські городи”. Зверхник перекопської орди Карач-бей вирушив у похід на Запорожжя, а кримський хан на чолі решти орд, черкесів та присланих Портою яничар — збирався на війну з донськими козаками. Вже 31 серпня 1660 р. під Чорним Островом орди нураддин-султана об'єдналися з коронними військами гетьмана С. Потоцького і після цього разом вирушили в напрямку Старокостянтинова. Таким чином, васильківський план Шереметєва було зірвано вже на самому початку кампанії, а тому й здійснений розподіл козацького війська на дві великі частини втрачав будь-який сенс²⁸⁹.

Після ж вступу військ В. Б. Шереметєва і Т. Цицюри до Східної Волині 14 вересня 1660 р. польські війська спільно з татарськими ордами надійно перекрили подальший шлях просування на захід, змусивши противника зупинитися на підступах до Любара. Під Любаром у розпорядженні київського воєводи, за одними підрахунками, стояло близько 15–19 тис. російських ратників і 20 тис. українських козаків, за іншими — понад 30 тис. росіян і 20 тис. козаків-задніпровців. Супротивна сторона налічувала близько 50 тис. польських вояків (разом зі збройними слугами) та близько 40 тис. татар, за іншими версіями — 25 тис. польських жовнірів і шляхти (разом з челяддю) та 40 тис. ординців, або ж — 29 тис. поляків і 15 тис. татар²⁹⁰.

Крім того, за порадою Т. Цицюри В. Б. Шереметєв залишив у Києві залогом на чолі з воєводою князем Г. Козловським, “...щоб між правобережними козаками не було зради...” (заява лівобережного старшини, як на наш погляд, досить промовиста для характеристики ставлення різних прошарків козацької еліти одна до одної), а також — на Лівобережжі значні сили під командою белгородського воєводи князя Г. Г. Ромодановського, завданням якого було пильнувати південні рубежі від можливого нападу татар²⁹¹.

В ході локальних боїв 15–16 вересня незначна перевага була на боці коронних військ і татарських орд. Згідно з відомостями польської сторони, достовірність яких, на жаль, немає можливості перевірити за іншими джерелами, коронні війська втратили близько 60 чоловік убитими і 100 пораненими, в той час, як втрати супротивника сягали майже півтори тисячі чоловік²⁹². Причому вочевидь під впливом негативного враження від втрат (доволі значних, як для такого млявого початку кампанії), в таборі В. Б. Шереметєва і Т. Цицюри намітилися негативні політичні тенденції. До поляків

доходили чутки про непорозуміння в стані ворога; про те, що київський воєвода, нібито не зовсім довіряючи козакам, навіть наказав російським воякам на всякий випадок підготувати шанці і з того боку, який прилягав до козацьких полків. Реагуючи на цю, доволі обнадійливу, з точки зору польських інтересів, інформацію, до козаків із закликом переходити на сторону польського короля і прийняти його заступництво звернувся український магнат, генерал артилерії, брат покійного першого й останнього канцлера Князівства Руського Стефан Немирич²⁹³.

У наступні дні напруження в російсько-українському таборі під Любаром не спадало, і 25 вересня лівобережні козаки вже відкрито погрожували В. Б. Шереметеву відступом. Дані київським воєводою обіцянки значної грошової винагороди козакам по успішному завершенні кампанії дещо заспокоїли їх, але, як зазначає з цього приводу російський історик С. М. Соловйов, такий стан тривав недовго²⁹⁴.

Очевидно, саме ця обставина й спонукала В. Б. Шереметєва віддати наказ про відхід увірених йому військ з-під Любара на північний схід. Але російським і українським військам вдалося подолати трохи більше двадцяти кілометрів, як поблизу Чуднова вони знову були заблоковані поляками і ордою. Обране російським командуванням місце для розташування табору в умовах організації оборони було непоганим, оскільки, захищене пагорбами й болотами, давало змогу успішно відбивати приступи ворога, сподіваючись на допомогу 20-тисячного війська Ю. Хмельницького та ратників російських воєвод Г. Козловського, Ю. Баратинського та Г. Ромодановського. Тим часом Ю. Хмельницький, довідавшись про перебіг кампанії, наприкінці вересня звернувся із закликом про допомогу до белгородського воєводи Г. Ромодановського, продовжуючи повільно просуватися в напрямі Чуднова. Князь Г. Ромодановський не наважився без дозволу Москви виступати в похід²⁹⁵. Так само не прагнуло форсувати розвиток подій і гетьманське оточення. Але вже одна звістка про те, що Ю. Хмельницький на чолі правобережних козацьких полків наблизився до Бердичева, спричинила в обозі коронного війська такий переполох, що, за словами очевидця тих подій, "...кожний почав свої найліпші речі пакувати...", і, якби протягом кількох наступних днів український гетьман продовжив похід, польські жовніри неминуче почали б утікати до Львова²⁹⁶.

Проте Ю. Хмельницький, як відомо, до Чуднова вирішив не наближатися, ставши табором за 20 км на схід від нього, поблизу місечка Слободище. Не надто активні дії українського гетьмана дали можливість польському командуванню розробити, хоч і не надто хитрий, але, мабуть, єдино можливий за тих умов план: нейтралізацію супротивника окремими частинами, не даючи змоги йому об'єднатися. В той час, як С. Потоцький з головними силами пиль-

нував за табором В.Б. Шереметєва і Т. Цицюри, а київський воєвода І. Виговський на чолі 2-тисячної дивізії провадив спостереження за маневруванням Ю. Хмельницького, польний гетьман Є. Любомирський перед світанком 7 жовтня на чолі 9-тисячної добірної кінноти, 1200 піхотинців, 500 драгун і 20 тис. татар під командою нураддин-султана здійснив блискавичний перехід під Слободище, де з ходу атакував козацький табір. (У розпорядженні польного гетьмана було також 10 гармат.)

Вельми динамічна й кровопролитна битва, що розгорілася 7 жовтня під Слободищем, традиційно трактувалася в історіографії, як переможна для польської зброї. Сучасні українські історики ставлять під сумнів категоричність таких оцінок, звертаючи увагу, по-перше, на досить значні втрати польської сторони (лише серед коронного війська вони сягали близько тисячі чоловік вбитими та пораненими), а по-друге, на невизначеність перспектив продовження боротьби, оскільки в Є. Любомирського не було достатніх сил для облоги козацького табору Ю. Хмельницького²⁹⁷.

Якщо битва й не принесла відчутної переваги полякам та їхнім союзникам, то втрати української сторони²⁹⁸ остаточно знеохотили правобережну старшину та козаків до продовження походу. Адже, крім численних людських втрат, марш Є. Любомирського засвідчив вельми скрутне становище В. Б. Шереметєва, який не зумів завадити польським гетьманам зняти з поля бою значні військові сили і спрямувати їх під Слободище. Крім того, Ю. Хмельницькому не вдалося встановити зв'язок з обложеними під Чудновом і він не мав достовірної інформації про реальний стан справ у російсько-українському таборі. Тим часом польська сторона розпочала пропагандистську кампанію, закликаючи правобережних козаків повернутися в підданство свого "природного пана". Значну активність у цій справі виявляв экс-гетьман І. Виговський. Дивна, як на наш погляд, метаморфоза відбулася в поглядах генерального обозного Тимофія Носача. Ще півроку тому Ю. Хмельницький називав цього заслуженого козацького старшину серед найбільш ображених королем і Річчю Посполитою під час ратифікації Гадяцької угоди на сеймі 1659 р., а тепер він чи не найбільш активно закликав козаків до порозуміння з поляками, переконуючи товариство в тому, що після поразок московських військ під Конотопом і на Білорусі в царя не залишилося боєздатної армії, аби протистояти Польщі та Кримському ханству. До того ж, як стверджував генеральний обозний, литовський гетьман Павло Сапега та воєвода руський Стефан Чарнецький вибили москалів з Литви, а турки та татари "замкнули" Дон. Згідно з прогнозами Т. Носача, В. Б. Шереметєв не зможе дати ради

полякам, а коли ті його остаточно розіб'ють, тоді настане черга козаків, яких татари заберуть в ясир до Криму²⁹⁹.

Збереглися відомості, що за таких, досить непевних умов мало-досвідчений український гетьман розгубився і самоусунувся від виконання своїх обов'язків, навіть дав обітницю після благополучного завершення кампанії прийняти постриг. Тим часом гетьманське оточення спробувало повторити вдалий дипломатичний хід покійного канцлера коронного Є. Оссолінського, досягнутий ним під Зборовом влітку 1649 р., — укласти сепаратну домовленість з татарами. Старшому над Ордою нураддин-султану було обіцяно значний викуп від царя і такий же від Війська Запорозького за умови, що татари, якщо не виступлять разом з ними проти поляків, то, принаймні, відступлять від останніх і негайно повернуться на півострів. Але кримська еліта відмовилася від запропонованого козаками варіанту. Нураддин-султан повідомив про ініціативу уряду Ю. Хмельницького коронному гетьманові С. Потоцькому, а українській старшині порадив домовлятися про мир з поляками, обіцяючи виступити на мирних переговорах посередником³⁰⁰.

Невдача в налагодженні сепаратних контактів з татарським керівництвом зміцнила позиції пропольськи налаштованої старшини в оточенні Ю. Хмельницького. Заклики Т. Носача до порозуміння з польською владою знаходять підтримку в Г. Лесницького, М. Ханенка, Г. Гуляницького та ін. впливових козацьких лідерів. Гетьман певний час вагався з цього приводу і навіть був готовий покласти булаву — за умови, що новим гетьманом не буде обрано київського воєводи І. Виговського³⁰¹. Врешті-решт, запанувало компромісне рішення: чекати на об'єднання з боярином В. Б. Шереметєвим, але в таборі під Слободищем, не пробиваючись з боями до Чуднова. Тим часом, вчинена 14 жовтня спроба київського воєводи спільно з військами наказного гетьмана Т. Цицюри прорвати кільце облоги, принісши численні людські жертви, завершилася провально. І вже наступного дня під враженням інформації з цього приводу Юрій Хмельницький вислав до польських гетьманів полковника Петра Дорошенка з повідомленням про готовність Війська Запорозького розпочати мирні переговори.

Згідно з анонімною інформацією, козацький посол П. Дорошенко, прибувши до польського табору, запевнив гетьмана С. Потоцького в тому, що Військо Запорозьке не є ворогом Речі Посполитої, а лише прагне відірвати від Москви Т. Цицюру та задніпровських козаків. Як попередню умову мирного діалогу гетьманський уряд висував вимогу забути всі давні образи та кривди. Польське командування, маючи від короля санкцію на проведення з українським гетьманом переговорів про повернення Війська Запорозького під владу польського монарха, з охотою відгукнулося на пропозицію української сторони.

Призначені на комісію польські представники змушені були постійно пам'ятати про небезпеку об'єднання Ю. Хмельницького з В. Б. Шереметєвим, а тому послів від Війська Запорозького зустріли і розмовляли з ними, як з "...людьми близькими, а в недалекому минулому — товаришами по борні, народженими в межах одного й того ж королівства...", засвідчували "милість королівську" та щире бажання Яна Казимира досягти з козаками тривкого і справедливого миру. Крім того, польські комісари запевнили козацьку старшину Правобережжя в тому, що не може бути й мови про порушення їх давніх прав і вільностей, наданих Війську Запорозькому польськими королями та Річчю Посполитою³⁰².

Делегація від Війська Запорозького сприйняла сказане комісарами "...дуже спокійно і з повагою...". Однак, коли справа дійшла до узгоджень позицій сторін стосовно змісту угоди про примирення, церемоніальні чемності поступилися місцем гострим і напруженим дебатам. Зокрема, козацькі послі наполягали на тому, щоб при підтвердженні старих привілеїв Війська Запорозького була збережена чинність Гадяцької угоди, яка "...давала їм більше свобод, ніж дозволяли старі права (виділено нами. — В. Г.)...", та "...аби і вона також у цілості і в кожній деталі залишалася непорушною (виділено нами. — В. Г.), оскільки була затверджена присягою короля і Речі Посполитої"³⁰³.

Отже, з наведеного вище випливає, що правобережна старшина належним чином оцінила далекосяжні політичні й соціальні перспективи, які відкривала перед ними Гадяцька угода, і що саме положення угоди 1658 р. уряд Ю. Хмельницького волів би покласти в основу домовленостей, які сторони збиралися досягти восени 1660 р. під Чудновом. Відповідно до умов Чуднівської угоди³⁰⁴, козацький зверхник брав на себе зобов'язання негайно відступити від царя, припинити будь-які контакти з В. Б. Шереметєвим та іншими начальниками російських військ в Україні, ніколи не вступати з ними в переговори та не товаришувати. Підлягали анулюванню й будь-які інші домовленості Війська Запорозького стосовно протекції кого-небудь з іноземних володарів, з якими надалі козаки не мали права встановлювати стосунки в майбутньому.

Для того, щоб якнайшвидше забрати назад міста й фортеці, зайняті московськими залогами, козацький гетьман на чолі військ повинен був негайно повернутися на Наддніпрянську Україну, залишивши С. Потоцькому кілька полків, щоб ті разом з польською армією і кримськими ордами взяли участь в остаточному розгромі В. Б. Шереметєва. Коли б справа капітуляції московських військ затягувалася на тривалий час, Ю. Хмельницький мав би мобілізувати на допомогу Речі Посполитій все Військо Запорозьке.

Щодо подальшої долі наказного гетьмана Т. Цицюри, угода передбачала вибачити всі його провини (зважаючи "...на прохання та

наполягання гетьмана запорозького...”), але лише за тієї умови, що він разом з козаками негайно залишить табір В. Б. Шереметева і поверне проти нього зброю. При цьому йому та всім його козакам гарантувалися збереження всіх вільностей, якими користуватиметься і решта Війська Запорозького.

Козаки Ніжинського та Чернігівського (у джерелах українського походження — Прилуцького) полків, які на час укладення угоди спільно з московськими ратниками проводили бойові операції на білоруських землях, за першим же універсалом гетьмана (що мав би бути відправлений негайно) повинні також відступити від Москви, визнати зверхність польського короля та перейти в розпорядження віленського воєводи, великого гетьмана литовського Павла Сапеги та руського воєводи Стефана Чарнецького.

Для вирішення найпекучішої на той час проблеми — примусити київського воєводу до капітуляції польське командування скликало військову раду, куди було запрошено Ю. Хмельницького та козацьких полковників. На раді коронні гетьмани поставили перед українським гетьманом вимогу за будь-яку ціну відірвати від царського ближнього боярина 20-тисячне (в описі військової ради його названо 30-тисячним) козацьке військо на чолі з Т. Цицюрою, оскільки, згідно з визначенням польської сторони, “...то була головна сила Москви...”³⁰⁵.

Ю. Хмельницький зразу ж після завершення військової ради підготував і тасмно вислав Т. Цицюрі універсал з повідомленням про укладення ним мирної угоди з польською стороною. Гетьман ставив до відома наказного, старшину та козаків, що угодою передбачено збереження всіх прав і вільностей, якими володіло Військо Запорозьке, як для правобережних, так і лівобережних козаків. А тому, як радив гетьман старшині та всім задніпровським козакам, краще перейти на бік польського короля, який пообіцяв забути всі попередні кривди та прийняти їх під своє заступництво, ніж задаремне згинуть в обложеному таборі. У тому випадку, коли козаки залишать обоз В. Б. Шереметева і виступлять зі зброєю в руках проти нього, Ю. Хмельницький забезпечив їм життя і вільності. В разі ж невиконання — як вороги будуть суворо покарані³⁰⁶.

Крім універсалу, Ю. Хмельницький відправив листа київському воєводі В. Б. Шереметеву. В ньому гетьман повідомляв про перехід усього Війська Запорозького під зверхність “свого природного пана” — короля польського, а тому радив ближньому бояринові “...не противитись волі Божій...” і шукати милосердя на переговорах з польськими гетьманами³⁰⁷. Але, як і варто було очікувати, той не прислухався до порад молодого українського гетьмана і не став шукати милосердя за столом переговорів з поляками. Натомість, згідно зі свідченням Й. Єрлича, наказав стратити всіх чуднівських

міщан, які на той час перебували в таборі російських військ, не роблячи винятку ні для жінок, ні для дітей³⁰⁸.

Значно більших успіхів досяг Юрій Хмельницький на таємних переговорах з наказним гетьманом лівобережних полків. В той час, як по полудню 21 жовтня польська піхота розпочала наступ на табір В. Б. Шереметева, Т. Цицюра на чолі 8 тис. козаків вирушив у напрямі намету Ю. Хмельницького. Причому про отримання від українського гетьмана універсалу та свої наміри перейти на бік польського короля наказний гетьман і переяславський полковник довірявся лише своєму найближчому оточенню, а тому рядові козаки до останньої миті навіть і не здогадувалися про мету здійснюваного ними рейду. На полі бою війська наказного лівобережного гетьмана були атаковані кримською ордою. І на той час, як на виручку задніпровським козакам надійшла польська кіннота, кілька сотень їх загинуло, а ще близько тисячі — потрапило до татарського полону. Ще одна їх частина, ставши свідками трагічних наслідків татарської атаки, спішно повернулася до табору, де увесь цей час залишалися козаки під командою київського полковника Василя Дворецького, якому Т. Цицюра, знаючи його близькі стосунки з царською адміністрацією, так і не наважився відкрити свої наміри. Таким чином, до польського обозу наказний гетьман прибув лише з 4 тисячами козаків і старшин³⁰⁹.

Історичні джерела вказують, що на цьому митарстві задніпровців не закінчилися. Коли передовий загін корпусу Т. Цицюри (усього близько 2 тис. чол.), врешті-решт, пробився до обозу польського війська, шляхта з українських земель накинулася на козаків, розшукуючи серед задніпровських “дейнек” своїх підданих³¹⁰. Не набагато краща доля чекала й наказного гетьмана лівобережців. Згідно з інформацією очевидця тих подій шотландського офіцера, що на той час перебував на службі в Яна Казимира, Патрика Гордона³¹¹, козацького старшину було заарештовано нібито за те, що він вивів війська в поле раніше, ніж польські гетьмани встигли вишикувати свої війська в бойовий порядок, а тому й не змогли перешкодити татарському нападові на задніпровців³¹².